

חוק "לא תעמוד על דם רעך"

שיפוי הוצאות של מקי"ם החוק ומציל נפש

תאריך: ינואר 2017

העבודה מוגשת בחסות העמותה של נוער שוחר משפט עברי

הקדמה אישית

"לא תעמוד על דם רעך" היא מצווה המופיעה בתורה¹ ועיקרה עזרה לזולת, בעיקר כאשר הוא נתון בסכנת חיים. מביאור המצווה עולה כי על האדם שנזדמן למקום שבו נשקפת סכנה לחייו של אדם אחר, להושיט את כל העזרה הנדרשת על מנת להצילו. לעיתים הצלה זו דורשת מהמציל את סיכון חייו שלו, ולעיתים סיכון ממון, שתוך כדי מעשה ההצלה הולך לאיבוד.

¹ ספר ויקרא פרק י"ט פסוק ט"ז

גם החוק הישראלי מחיל חובה על אדם להושיט את כל העזרה הנדרשת על מנת להציל אדם הנתון בסכנת חיים, ועם חקיקתו של חוק "לא תעמוד על דם רעך"² בשנת 1989, קבע החוק כי כל אדם חייב להגיש עזרה לאדם הנתון בסכנה, ואם לא הרי שיהיה צפוי לעונש הקבוע בחוק.

באשר לשיפוי הוצאות המציל תמורת ההוצאה שהוציא תוך כדי מעשה ההצלה, הציווי בתורה לא מתייחס כלל לכך, ורק בהלכה ובפסיקה נקבעו הקביעות שהעמידו את זכותו של המציל לקבל שיפוי תמורת מעשה ההצלה. החוק הישראלי לעומת זאת קובע את זכויות המציל לשיפוי בין אם על חשבון הניצול ובין אם על חשבון המדינה.

מציאות חיינו כיום מזמנת כמעט לכל אדם מקרים בהם הוא נדרש להציל חיי אדם, לעיתים במסגרת התנועה בכבישים והתמודדות עם תאונת דרכים, לעיתים סתם בהליכה ברחוב עם אדם שקיבל אירוע מוחי או דום לב והסובבים נדרשים להשיט עזרה. לעיתים עזרה זו דורשת מאדם המציל, כאמור לסכן את חייו ולעיתים להוציא סכומי כסף, או לחילופין לאבד סכום כסף בשל מעשה ההצלה.

בחרתי בנושא זה לאור מקרה אישי שקרה לאבי ובמסגרתו הוא נתקל בתאונת דרכים והיה צריך להושיט עזרה, ובשל כך איחר לטיסת עסקים חשובה, שבוטלה והרווח ממנה ירד לטמיון, תוך שהוא נדרש לשלם את הוצאות הטיסה והמלון שלא היו כלל. מקרה זה העסיק את אבי בשאלת הזכאות לשיפוי בגין מעשה ההצלה, ואם כן ממי. כמובן שבהיבט המוסרי אין כל השוואה בין הצלת לחיים לאיבוד ממון, אולם במישור המשפטי בהחלט יש מקום לבחון את הדעות השונות, ההלכה והפסיקה בעניין.

² להלן - החוק

בעבודה זו נבקש להתמודד עם זכות המציל לשיפוי לאור מעשה ההצלה, מהיכן היא נובעת ועל מי חלה חבות זו, לפני כן נסקור את החוק והשלכותיו.

תוכן עניינים

2-3 _____ הקדמה אישית

5 _____ מבוא

המשפט העברי

6-8 _____ חיוב לא תעמוד על דם רעך וגבולותיו

9-11 _____ זכות המציל לשיפוי

המשפט הישראלי

12 _____ גישות המשפט השונות

13-18 _____ זכות השיפוי ע"פ חוק לא תעמוד על דם רעך

19 _____ השוואה

20-21 _____ ביבלוגרפיה

מבוא

"לא תעמוד על דם רעך" היא מצווה המופיעה בתורה³ ועיקרה עזרה לזולת, בעיקר כאשר הוא נתון בסכנת חיים. מביאור המצווה⁴ עולה כי על האדם שנזדמן למקום שבו נשקפת סכנה לחייו של אדם אחר, להושיט את כל העזרה הנדרשת על מנת להצילו. לעיתים הצלה זו דורשת מהמציל את סיכון חייו שלו, ולעיתים סיכון ממון, שתוך כדי מעשה ההצלה הולך לאיבוד או נהרס.

הצלת נפש הינה פעולה שאדם עושה ע"מ להציל אדם אחר מפגיעה בגופו או בשלמות גופו. שיפוי על הוצאות מציל פירשו החזרת המצב לקדמותו במסגרת השבת סכום הכסף או הנזק שנגרם למציל כתוצאה ממעשה ההצלה או תיקון כל הנזקים שנגרמו למציל בזמן הצלת הניצול תוך שימוש בקניינו או בכוחו (במקרה בו נאלץ לעזור פיזית).

גם החוק הישראלי מכיל חובה על אדם להושיט את כל העזרה הנדרשת על מנת להציל אדם הנתון בסכנת חיים, ועם חקיקתו של חוק לא תעמוד על דם רעך בשנת 1989, קבע החוק כי כל אדם חייב להגיש עזרה לאדם הנתון בסכנה, ואם לא הוא יהיה צפוי לעונש הקבוע בחוק.

שאלת המחקר אותה ארצה לבדוק היא האם למציל עומדת זכות לשיפוי בגין מעשה ההצלה שעשה, ומנגד האם קיימת חובה לניצול לשפות את המציל, כמו כן מהם גבולותיה של זכות זו במשפט העברי ובחוק הישראלי.

³ ספר ויקרא פרק י"ט פסוק ט"ז

⁴ יצוין כי המצווה נמשכת אחר ציווי מקדים "לא תלך רכיל בעמך ולא תעמוד על דם רעך, אני ה'" אולם הרמב"ם במניין המצוות קבע אותה כמצווה בפני עצמה.

המשפט העברי

חיוב "לא תעמוד על דם רעך" וגבולותיו

"ולא תעמוד על רעך" הינה מצווה במניין המצוות של התורה, ועיקרה - על כל אדם חלה חובה לסייע לאדם שנתון בסכנה, ולעשות כל שביכולתו על מנת להצילו. מנגד קיים הציווי הידוע "וחי אחיך עמך"⁵, היינו חיך קודמים לחיי חברך, כלומר במקרה ובו קיימת סכנה ממשית לחייו של המציל, הרי שהוא פטור מלהציל את חברו מדין "אין דוחין נפש תמורת נפש"⁶.

במתח שבין שני ציווים אלו: בין הצלת חיי הזולת לבין שמירת על חיי המציל, קיימים מקרים רבים בהם הצלת נפש כרוכה בסיכון חיים מסוים (ספק סכנת חיים ולא סיכון ודאי) או באיבוד ממון לאדם המציל. במקרים אלו ניצבת השאלה עד היכן מגעת חובת ההצלה במסגרת הציווי "ולא תעמוד על דם רעך", וממנה מתחדדת שאלת השיפוי בה נרצה לעסוק בהמשך.

התורה לא מגדירה את גבולות חובת ההצלה. אולם הגמרא⁷ עוסקת בשאלה מדוע היה צורך לקבוע מצוות "לא תעמוד על דם רעך", שהרי ניתן לגזור קל וחומר ממצוות השבת אבדה, כלומר אם חובה להציל רכושו של הזולת מפני אבדה, הרי שקל וחומר להציל את האדם מאיבוד חייו שלו. הגמרא עונה כי החידוש במצוות "לא תעמוד" הוא החובה של האדם להשקיע לא רק מאמץ פיזי אלא מאמץ כספי, בעוד שבהשבת אבדה האדם פטור מלהשיב את האבדה, כאשר השבתה כרוכה בהוצאה כספית, וזאת ע"פ הכלל "אבדתו ואבדת חברו, אבדתו קודמת"⁸.

⁵ ויקרא פרק כ"ה פסוק ל"ו

⁶ מסכת פסחים, דף כ"ה, עמוד ב.

⁷ סנהדרין דף ע"ג, ע"א

⁸ בבא מציעא דף ל"ג, ע"א

יצוין כי מצאנו שפעמים החובה להציל את הזולת אינה דורשת יותר מאשר דיבור, כפי שפסק הרמב"ם⁹: "שמע גוים או מוסרים מחשבים עליו רעה או טומנין לו פח, ולא גלה אוזן חברו והודיעו, או שידע בגוי או באנס, שהוא קובל על חברו, ויכול לפייסו בגלל חברו ולהסיר מה שבלבו, ולא פייסו, וכל כיוצא בדברים אלו – העושה אותם עובר על "לא תעמוד על דם רעך".

אף על פי שאין לוקין על לאו זה של "ולא תעמוד" מפני שאין בו מעשה, ההלכה רואה בכך מעשה חמור משום "כל המאבד נפש אחת מישראל, כאילו אבד כל העולם כולו"¹⁰. עם זאת, מי שיכול להציל ומסרב לעשות כן, ההלכה מאפשרת לכפות עליו את ההצלה. כך נפסק בעניינה של מינקת המסרבת להניק תינוק, והתינוק אינו מוכן לינוק משום מינקת אחרת¹¹: "... כופין אותה ומניקה אותו בשכר מפני סכנת הולד". ומסביר בעל פתחי תשובה (שם, ס"ק ג): "ואם אינה רוצה, כופין אותה להניקו בשכר, שהרי מצוה זו מוטלת עליה לבדה להחיותו". המינקת לכאורה "מבזבזת" את החלב שלה, על מנת להציל את נפשו של התינוק, ובית דין כופין עליה.

יש פעמים שבהם הצלת הנפש דורשת מהאדם אף לאבד אבר מגופו אך ללא שתהיה סכנה לחייו. שאלה זו הוצגה לפני ראש רבני מצרים במאה ה-16 רבנו דוד בן זמרה (הרדב"ז) והוא השיב¹²: "שאלת ממני, אודיעך דעתי על מה שראית כתוב, אם אמר השלטון לישראל: הנח לי לקצץ אבר אחד שאינך מת ממנו, או אמית ישראל חבריך, **יש אומרים** שחייב להניח לקצץ האבר הואיל ואינו מת".

הרדב"ז עונה שאמנם מי שמוכן להקריב איבר לא חיוני להצלת זולתו נוהג מנהג חסידות ויש לשבח אותו על כך, אבל הוא דוחה מכול וכול את הדעה ולפיה חובה עליו

⁹ רמב"ם, הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק א, הלכה י"ד

¹⁰ רמב"ם הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק א' הלכה ט"ז

¹¹ רמ"א, אבן העזר, סימן פ"ב, סעיף ה.

¹² שו"ת הרדב"ז, חלק ג', סימן תרכז.

לעשות כן, ומטעים "ואיך יעלה על דעתנו שיניח אדם (כלומר, שיחויב אדם להניח) לסמא את עינו או לחתוך את ידו או רגלו כדי שלא ימיתו את חברו". התמודדות זו של הרדב"ז אמנם עלתה מתוך מציאות של גלות בהם חיי יהודים היו הפקר, אולם היא עשויה להיות רלוונטית לימנו בכל מה שקשור לתרומת איברים.

בסיכומן של גבולות החובה, אנו רואים מחד את הכלל "חייך קודמים לחיי חברך"¹³ ו"אין דוחין נפש בפני נפש"¹⁴, אך מנגד, במקום של ספק סכנה, האדם כן נדרש להכניס את עצמו (אולי אפילו למצב של איבוד אבר מעצמו) כדי להציל את חברו, על אחת כמה וכמה איבוד ממונו לשם הצלת חיים.

זכות המציל לשיפוי

באשר על מי חלה חובת השיפוי בגין הצלת נפש, התורה איננה קובעת על מי חלה חובה זו. הגמרא דנה בסוגיה זו, אמנם לא בצורה מפורשת, אלא דרך לימוד משיפוי מציל נכסי חברו. הפוסקים הראשונים הכירו בזכותו של המציל נכסי חברו לשיפוי, ואף הרחיבו את זכותו מכמה בחינות יותר מאשר זכותו של מציל ממון. אלו נשענו על הסוגיה בגמרא¹⁵ הקובעת כי על המציל לשכור פועלים למעשה ההצלה.

הגמרא שם מלמדת כי על האדם להציל את חברו גם אם הדבר כרוך בטרחה רבה ובהוצאות כספיות מצדו. כך גם נפסק להלכה ברמב"ם "ביד החזקה" בהלכות רוצח ושמירת נפש (פרק א' הלכה י"ד). יצוין כי הרמב"ם קובע שמי שנמנע מלהציל את זולתו, עבר עברה חמורה. אבל על פי כללי הענישה שבמשפט העברי, הנמנע מהצלת

¹³ בבא מציעא ס"ב ע"א.

¹⁴ משנה אהלות ז', ו'.

¹⁵ סנהדרין דף ע"ג, ע"א,

הזולת אינו צפוי לעונש, שכן, בעיקרון, אין מענישים על מחדל. בטור חושן משפט נפסק כי במקרה שיש לניצול ממון הוא חייב לשלם למציל¹⁶.

רבנו אשר (הרא"ש) פוסק להלכה¹⁷ כי הניצול חייב לפרוע למציל מה שהוציא, "דאין אדם מחויב להציל נפש חברו בממונו, היכא דאית ליה ממונא לניצול (=כאשר יש לניצול כסף)". עולה כי אדם הניגש להושיט עזרה, חייב לדעת כי בסופו של דבר הוא לא יינזק אלא המציל ישיב לו את דמי הנזק שנגרם למציל בגין הצלתו.

הרמ"ה (רבנו מאיר אבולעפיה) קובע אף הוא כי על הניצול לשלם דמי הצלתו למציל גם אם הלה שכר פועלים על מנת להצילו. גם הוא נשען על הסוגיה בסנהדרין שהוזכרה לעיל. מהרשד"ם¹⁸ בפסיקתו קובע כי על הניצול לשלם את דמי הצלתו למציל כפי שהיה בידו בשעת ההצלה.

בפני הפוסקים ניצבה גם השאלה מה אם הניצול התנגד להצלה, האם עדיין חייב הניצול לפצות על הוצאותיו של המציל?. לפי המשנה: "אדם מועד לעולם" כלומר, אדם אחראי למעשיו ולכן הניצול לא חייב לפצות את המציל על הוצאותיו. אולם, נקבע בגמרא¹⁹ "רודף שהיה רודף אחר רודף להציל ושיבר כלים בין של נרדף בין של כל אדם- פטור, ולא מן הדין, אלא שאי אין אתה אומר כן, אין לך אדם שמציל את חברו מהרודף".

הגמרא מסבירה שנקבע הדין בניגוד לדעת המשנה כיוון שאם הם ילכו לפי דעת המשנה, הרי ששום אדם לא יקיים את המצווה ושום אדם לא יציל את חברו בשעת צרה מחשש לסיבת הניצול על אותה צרה. קיים בדין הזה עידוד פעולת הצלה של אחד לשני.

¹⁶ סימן תכ"ו סעיף א'

¹⁷ פסקי הרא"ש, ש, סנהדרין, פרק ח', סימן ב'

¹⁸ רבי שמואל די מדינה מחכמי סלוניקי מראשוני האחרונים – 1500 לספירה.

¹⁹ סנהדרין דף ע"ד, ע"א

מהר"ם²⁰ מרחיב את חיוב ההצלה גם למצב שבו אדם מתנגד להצלתו. הוא מסיק ממקרים המפורטים בגמרא וקובע כי כאשר אדם לא רוצה שיקברו אותו מחשש להכביד מבחינה כלכלית על בני ביתו, לא מקשיבים לו, קוברים אותו למרות התנגדותו ומחייבים את בני ביתו בהוצאות הקבורה²¹. גם במקרה בו אדם שיש לו כסף וחי חיי סגפנות ולא מוכן לבזבז מכספו, מחויבים אנשים לשלם על האוכל שלו אפילו אם יש לו כסף ולא רוצה להשתמש בו. האנשים יבואו וידרשו את הכסף לאחר מותו של הסגפן מיורשיו. כופים אותו לאכול, יתרה מזאת להצילו מהשבי, ועוד יותר כדי להציל את חייו²². מקרה נוסף מתייחס למצב שבו ילדה קטנה נמצאת בשבי ואביה מסרב לשחררה, משחררים אותה בעל כורחו משום פגם משפחה וכדי שהילדה לא תתבזה בשבי²³, ואביה חייב בפדיון דמיה. מכאן הסיק קל וחומר מפדיון נפש על פני הצלת חיי חברו.

מכלל מקרים אלו מבחין המהר"ם בין מציל רכוש למציל נפש. במציל רכוש - אם קבע עם הבעלים על השבת הוצאות ההצלה - זכאי לשיפוי, אבל במקרה ובו לא התנה עם הבעלים על ההוצאות, לא זכאי. לעומת זאת, במציל נפש, גם אם עומד וצווח "אל תפדוני" וברור לחלוטין שהוא לא רוצה להיפדות ולהשתחרר עדיין מחויב אותו אדם לפדותו בעל כורחו ואין צורך בהסכמתו של הנפדה²⁴.

המהר"ם כאמור נזקק למקרים של פדיון נפש ממנה ניתן להסיק קל וחומר למציל נפש, ועושה הבחנה בין קשר שהוא רק קשר של חובה, כלומר שהוא מחויב משפטית לפדות את השבוי לקשר שהוא מעבר לחובה המשפטים, כמו פדיון אב את בנו.

²⁰ מהר"ם מרוטנברג רבי מאיר בן ר' ברוך 1293 לספירה, מגדולי הפוסקים הראשונים בתקופת ימי הביניים ומאחרוני בעלי התוספות.
²¹ כתובות דף ס"ח ע"א
²² כתובות דף ס"ז ע"ב
²³ קידושין דף י"ח ע"א

הרב יחיאל מיכל אפשטיין מתייחס לקשיים הקיימים בערוך השולחן, "הפוסקים הביאו בשל הירושלמי דחייב אדם להכניס את עצמו לספק סכנה כדי להציל את חברו והראשונים השמיטו זה מפני שבש"ס שלנו מוכח שאינו חייב להכניס את עצמו" והמבחן שמציע "ומיהו הכל לפי העניין ויש לשקול העניין בפלס ולא לשמור על עצמו יותר מדאי"²⁵ כלומר, האדם צריך להפעיל שיקול דעת הגיוני, לשקול את הסכנה הנשקפת לאחר והסכנה הנשקפת לו, שלא ישמור על עצמו יותר מידי, יש הבדל במקרה שבו ילד טובע בבריכת ילדים למבוגר שנאבק עם המים. עובר אורח מחויב להציל, אבל הוא צריך להסתכל על כל הנסיבות לפני שיתערב.

גם הרב עובדיה יוסף התמודד עם השאלה אם מותר לאדם לתרום איבר ולהכניס את עצמו ל"ספק סכנה" על מנת להציל את חברו מ"ודאי סכנה, וענה כי בעקרון, למדנו מכללו של הרדב"ז ש"ספק שלו עדיף מודאי של חברו". הרב עובדיה חילק בין 2 מצבים שונים אליהם התכוון הרדב"ז: "קצת ספק סכנה" – כאשר הסיכון הוא מתחת ל-50% צריך להסתכן על מנת להציל, ו"ספק שקול" – כאשר הסיכון הוא 50% ומעלה, אסור להסתכן על מנת להציל.

בסיכומה של חובת השיפוי אנו רואים כי חכמי ישראל למדו קל וחומר ממציל ממון חברו, והרחיבו את זכויות המציל נפש. הם העמידו את זכותו מול הניצול שיהיה חייב לשלם את דמי הצלתו.

המשפט הישראלי

²⁵ ערוך השולחן חושן המשפט סימן תכ"ו סעיף ד'

גישות המשפט השונות

החוק המודרני עסק אף הם בחובת האדם להציל את רעהו, גם במחיר של איבוד ממון או ספק סכנה²⁶. הגישה האנגלו-אמריקאית שוללת הטלת חובת הצלת נפשות פוזיטיבית. גישה זו מאמצת כתפיסה את קריאתו של קין "השומר אחי אנוכי" – כל אדם אחראי לעצמו. יצוין מנגד כי ישנם מדינות מערביות (צרפת ורוסיה כמשל) בהן החוק הפלילי קובע כעבירה את ההימנעות מלהגיד לאדם בסכנת מוות, בניגוד לגישה האמריקאית.

החוק האנגלי קובע כי המציל את זולתו נחשב למתנדב, ואם נגרמו לו הפסדים, עליו לשאת בהם בעצמו, ואין לו זכות תביעה כלפי הניצול. לא כך היא עמדת המשפט העברי. מתוך רצון לעודד את האדם להיחלץ לעזרת חברו, תיקנו חכמים שהניצול חייב לשפות את המציל, לא רק על הוצאותיו הסבירות אלא גם על הנזקים שנגרמו לו תוך כדי פעולת ההצלה²⁷.

קאנט²⁸ בהקשרים המוסריים, המציא נוסחה שתבדוק לגבי כל מעשה, האם הוא מוסרי או לא. לשיטתו הכלל הוא: אם אתה מוכן שכל החברה תנהג כך גם כלפיך, המעשה מוסרי. אם לא, סימן שאתה עושה אותו רק מתוך אינטרס אישי. מאחר וכל אחד היה רוצה שיעזרו לו כאשר הוא בצרה, זו הופכת להיות חובה מוסרית על כל אחד, ומכאן נחיצותו של החוק וחשיבותו.

²⁶ חוק השומרוני הטוב – חוק לפיו

²⁷ סנהדרין דף ע"ג ע"א

²⁸ קאנט- 1724-1804 פילוסוף פרוסי ונחשב לאחד מהוגי הדעות החשובים ביותר בכל הזמנים.

כאמור מעוגנת החובה להציל נפשות הן מצד המוסרי של הדברים, אבל גם במצות עשה והן באיסור לאו, והדברים ניכרים גם בפסיקה של שופטי בית המשפט העליון כפי שיוצג בהמשך.

זכות השיפוי ע"פ חוק לא תעמוד על דם רעך

עד לחקיקתו של החוק "לא תעמוד על דם רעך" לא הייתה במדינת ישראל חובה כללית להצלת נפשות. למעשה היו קיימות אז רק שלוש קבוצות מוגדרות באוכלוסייה,²⁹ אשר חויבו בחקיקה ראשית או משנית להגיש עזרה ולהציל מסכנה: הורים ביחס לילדיהם, כבאים באירוע של נזק לגוף ולרכוש ונהג ברכב ביחס לנפגע תאונת דרכים.

אמנם אין מקובל בדרך כלל להעניש על עבירה המתבצעת באופן פסיבי ב"שב ואל תעשה". אך דומה כי עמידה באפס מעשה אינה רק עמידה פסיבית אלא יש בה ביטוי בוטה וחמור להתנכרות וזלזול בחיי אדם, ולפיכך ראויה היא לענישה הולמת במידת הצורך.

במאי 2007 אירעה בחולון תאונת אופנוע בה נפגע רוכב האופניים. רוכב האופניים גסס על הכביש במשך דקות ארוכות מבלי לקבל שום עזרה. סרט וידאו תיעד רגעים אלו שעורר מהומה תקשורתית ודיון ציבורי נרחב, באשר לחבות של העוברים ושבים להגיש עזרה הן מצד המוסרי ערכי והן מהצד המשפטי.

לפי חוק לא תעמוד על דם רעך (תשנ"ח-1998) אדם חייב לעזור לאדם שנמצא בסכנת חיים וכשהוא יכול לעזור לו מבלי לסכן את הניזוק עוד יותר או לסכן את עצמו. לפי סעיף 2 (ב): "בית המשפט רשאי לחייב את מי שגרם לסכנה שהניצול נקלע אליה,

²⁹ מיכאל ויגודה, חובת ההצלה וגבולותיה (פרשת אחרי מות קדושים תשס"א)

לרבות את הניצול עצמו אם גרם לסכנה זו, לשפות את מי שהושיט עזרה בהתאם לחובתו לפי הוראות סעיף 1 על ההוצאות והתשלומים הסבירים שהוציא"

לפי החוק, המציל זכאי להוצאות הסבירות שהוציא במהלך ההצלה. בית המשפט רשאי לחייב את מי שגרם לסכנה שהניצול נקלע אליה, לרבות את הניצול עצמו אם גרם לסכנה זו, לשפות את מי שהושיט עזרה בהתאם. לשון החוק הקובע כי רשאי ביהמ"ש לחייב את מי שגרם, מאפשרת למעשה לחייב לא רק את הניצול, אלא גם צד ג' שגרם למפגע.

זכות השיפוי לאדם שהציל נפש, נבעה עד חקיקתו של חוק לא תעמוד על דם רעך, מדין חוק עשיית עושר ולא במשפט תשל"ט-1979. החוק מתייחס למצב בו אדם הציל נפש והשתמש בכספו ובממונו לשם הצלת האדם השרוי בסכנה, תעמוד לו זכות לשיפוי על הוצאות סבירות שביצע בגין הצלת החיים. וכך לשון החוק: "מי שעשה בתום לב ובסבירות פעולה לשמירה על חיו, שלמות גופו, בריאותו, כבודו או רכושו של אדם אחר, בלי שהיה חייב לכך כלפיו, והוציא או התחייב להוציא הוצאות בקשר לכך, חייב הזוכה לשפותו על הוצאותיו הסבירות, כולל חיוביו כלפי צד שלישי, ואם נגרמו למזכה עקב הפעולה נזקי רכוש, רשאי בית המשפט לחייב את הזוכה בתשלום פיצויים למזכה, אם ראה שמן הצדק לעשות כן בנסיבות העניין"³⁰. דהיינו, המציל זכאי לשיפוי כאשר פעל לשמירה על קניינו או גופו של אדם בעת סכנה, כאשר פעל לשמירה על קניינו של אדם, בית המשפט רשאי לקבוע אם זכאי המציל לשיפוי.

בשנת 1986 התעוררה שאלה משפטית האם ניתן לבצע ניתוח בניגוד לרצונו של האדם תוך הצלת חיו ומניעת נזק בלתי הפיך בזכות הניתוח. במקרה שבו נאשם סוחר סמים לאחר שנמצא בגופו 45 גרם של סם שבלע במהלך מרדף משטרתו. בעקבות הבליעה חיי הנאשם היו נתונים בסכנה, הנאשם התנגד להוציא את החבילות

³⁰ חוק עשיית עושר ולא במשפט סעיף 5 (א)

במהלך הניתוח להצלת חייו. המשטרה קיבלה צו של שופט בית משפט השלום לביצוע הניתוח. הנאשם הורשע לאחר שהוצאו מגופו שתי חבילות הסמים במהלך הניתוח שנועד להצלת חייו³¹. הנאשם ערער לבית משפט עליון והיו מספר חילוקי דעות לגבי חוקיות הניתוח שבוצע בנאשם למרות התנגדותו.

השופט גבריאלי בך קיבל את דעת המערער שהיה אסור על המשטרה להכריח אותו לקבל את הטיפול הפיזי ולא כל שכן לנתח את גופו, בניגוד לרצונו וללא קבלת הסכמתו, בטענותיו השתמש בפסיקה האנגלית והאמריקאית שמאמינה שכל אדם אחראי על גופו שלו.³² לשיטתו אסור לרופא לבצע ניתוח בניגוד לרצונו של הנאשם אפילו אם לדעת הרופא יש בכך צורך מהותי להצלת חיי הנאשם, גם עם צו בית משפט אין בכך מכוחו של הצו להכריח את הנאשם לקבל את הטיפול הנדרש.

מאידך ניצבו השופטים בייסקי, זילברג ואגרנט שסברו כי יש להתבסס בפסק דין זה על המסורת היהודית, כלומר על המשפט העברי שדוגל בקדושת החיים. הואיל והנאשם היה נתון בסכנת חיים ממשית ויכול היה להיגרם נזק חמור ובלתי הפיך לנאשם מותר לבצע את הניתוח אף שלא בהסכמתו בייחוד שאין שום סיכונים מיוחדים שיכולים להיגרם בעקבות הניתוח או נכות מסוימת שעלולה להיגרם בגלל הניתוח ושהרופא היה מחויב מבחינה משפטית לערוך את הניתוח³³.

בפסק הדין קבע השופט בייסקי "כי הניתוח בוצע ללא כל קשר עם שיקולים של השגת ראייה נגד המערער אלא כדי להציל את חייו שעמדו מנגד. מהסיבות אשר פורטו על-ידי חברי המכובד, והמקובלות גם עלי, הניתוח שבוצע היה מחויב המציאות ומוצדק על-אף התנגדותו מהנימוקים המפורטים לעיל. הוא גם זוכה להגנה מכוח סעיף

³¹ פסק דין 480/85 קורטאם נגד מדינת ישראל, פד"י מ(3) 673

³² שם, 681 אות ד ואילך.

³³ רמב"ם הלכות נדרים פרק ו, הל' ח

18(2)(ד) לחוק הגנת הפרטיות. הראיה הוכשרה מכוח ההוראה שבסעיף 32 לחוק

הגנת הפרטיות; בזאת די כדי להכריע גורלו של הערעור".

לפי בייסקי וכפי שנקבע בערעור, הניתוח בוצע בלי קשר להשגת ראייה אלא רק כדי להציל את חיי הנאשם. הניתוח היה הכרחי ומוצדק, וזכה להגנה ממספר חוקים שפורטו לעיל. הערעור נדחה. שיפוי המציל בניגוד לדעת הניצול מוסדר בחוק עשיית עושר ולא במשפט, בסעיף 5(ג).

במקרה נוסף שקרה דנו האם קמה לאדם שתרום איבר מגופו לקרוב משפחתו זכות כלפי המדינה או קופות החולים לתשלומים הקשורים במעשה תרומת האיבר.³⁴ קרובי משפחותיהם של המערערים סבלו מאי-ספיקת כליות כרונית. כל אחד מן המערערים נרתם לעזרת בן משפחתו החולה, ותרם אחת מכליותיו לצורך השתלת הכליה בחולה. המערערים טענו בתביעתם, כי המדינה וקופות החולים היו חייבות מתוקף תפקידיהן, לספק לחולים באי-ספיקת כליות כרונית טיפול של השתלת כליה. חובה זו לא התקיימה. כתוצאה מכך נגרמו לחולים נזקים שונים. המערערים, בתורמם כליות להשתלה לבני משפחותיהם, היטיבו את נזקיהם. יחד עם זאת, תרומות הכליה הביאו לחסכון ניכר בהוצאותיהן של המדינה ושל קופות החולים, נחסכו טיפולים יקרים בחולים שזכו להשתלה.

על סמך נתונים אלה, טענו המערערים לזכותם לפיצוי כספי על מעשי ההשתלה שיזמו, וזאת על בסיס מגוון עילות תביעה. סכום התביעה הועמד על כשמונה מיליון וחצי ש"ח לכל מערער.

המערערים טענו, כי תרומת כליה על ידם, בלא תמורה, יוצרת חסכון כספי לזכות המשיבות, השקול להעשרתן שלא כדין. בעקבות השתלת הכליה, לא נזקק עוד

³⁴ ע"א 844706 קופת חולים מאוחדת נ' איתמר היימן

החולה לטיפול דיאליזה, והדבר מפחית באופן ניכר את עלות שירותי הבריאות שהמשיבות נדרשות להשקיע בטיפולים בחולה. והדבר מפחית באופן ניכר את עלות שירותי הבריאות שהמשיבות נדרשות להשקיע בטיפולים בחולה. בית המשפט דחה בטענה שיכול להיות שהטיפול לא יצליח והחולה עדיין נדרש לטיפולים שממומנים ע"י משרד הבריאות. בנוסף, שכל חסכון שנוצר כתוצאה מניתוח השתלה מגיע, במסגרת תקציב הבריאות, לטובת הציבור כולו.

המערערים טענו עוד שלוש טענות מכוח דין עשיית עושר ולא במשפט ושלושתם נדחו ע"י בית המשפט. בית המשפט המחוזי דחה גם את טענת המערערים בדבר זכותם לתשלום מכוח חוק "לא תעמוד על דם רעך" פי סעיף 2 לחוק זה, עשויה לקום חובת תשלום כלפי אדם שהושיט עזרה לזולת שהיה מצוי "לנגד עיניו, עקב אירוע פתאומי, בסכנה חמורה ומיידית לחייו, לשלמות גופו או לבריאותו"³⁵ " בית המשפט קבע, כי מחלת כליות, בהליך זה ספציפית, אינה מקרה חירום והאדם אינו נמצא בסכנת חיים.

המקיים את חובת ההצלה הקבועה בסעיף 1 לחוק זה עשוי להיות זכאי ל"החזר הוצאות ותשלומי נזק", (על פי סעיף 2 לחוק) כי תרומת הכליה שעשו המערערים למען קרוביהם, לא נעשו כלפי מי שנמצא "עקב אירוע פתאומי, בסכנה חמורה ומיידית לחייו, לשלמות גופו או לבריאותו"³⁶. קרובי המערערים היו שרויים במצב בריאותי קשה, אך יציב בעיקרו אין מדובר בהושטת עזרה לאדם הנמצא בסכנה חמורה ומיידית לבריאותו עקב אירוע פתאומי. בית המשפט קבע שהמערערים לא זכאים לפיצויים. ומכיוון שהם לא קיימו את סעיף 1 לחוק מין הסתם לא זכאים הם לפיצויים מסעיף 2 שאותם מקבל רק אדם שמילא את סעיף 1

³⁵ חוק לא תעמוד על דם רעך סעיף 1(א)

³⁶ חוק לא תעמוד על דם רעך סעיף 1(א)

החוק העניק למציל זכויות מסוימות: זכאות לקבלת תגמול לפי חוק הביטוח לאומי כלשון החוק "מתנדב שנפגע תוך כדי פעולת התנדבות ועקב פעולה זו, יחולו עליו ועל התלויים בו לעניין זה יראו גם פגיעה שאירעה למתנדב בדרך למקום שבו מבוצעת פעולת ההתנדבות או בחזרה ממנו"³⁷. החוק מכיר במציל ללא שכר שנפגע עקב עזרה לשני וכניסה לאזור הסכנה כאילו אירעה לו תאונת עבודה.³⁸

מאחר שההצלה הינה פעולה משפטית ולא פעולה התנדבותית, יש לשפות את המציל בגלל נזקיו והוצאותיו (כי אין לו בחירה, הוא חייב מבחינה חוקית לקיים את החוק), מה שאמור לגרום למציל תדרבן אותו לפעול, כי הוא יידע שנטל ההוצאות הכספיות והפגיעות ברכוש יוחזרו לו, ושלא יצטרך לעמוד לדין מול צד שלישי שייתבע אותו בגין פגיעה ברכושו.³⁹

השוואה בין המשפט העברי למשפט הישראלי

³⁷ חוק הביטוח הלאומי התשנ"ה-1995 סעיף 289

³⁸ ניל הנדל, חוק לא תעמוד על דם רעך התשנ"ט-1998, השראה ומציאות עמוד 254.

³⁹ אסף יעקב אפקטיביות החובה להציל-ניתוח פסיכולוגי עמוד 652

חוק לא תעמוד על דם רעך והסעיפים בו מושתתים על המשפט העברי והמסורת היהודית. גם זיקתו של החוק הישראלי למשפט העברי מוצגת בעצם שמו "לא תעמוד על דם רעך".

המטרה של החוק זהה במשפט העברי ובמשפט הישראלי והינה לעודד פעולות הצלה, אלמלא החוק הזה, אנשים לא היו מחויבים להציל, לא הייתה ערבות ואחווה ישראלית יהודית.

בהשראת המשפט העברי נקבעו בדין הישראלי, הן במשפט הפלילי והן במשפט האזרחי. שמות של חוקים מסוימים שונו כדי להראות את זיקתם ליהדות, כגון: חוק עשיית עושר ולא במשפט, השבת אבידה, הגנה בפלילים ולא תעמוד על דם רעך. ישראלית יהודית.

ע"פ המשפט העברי אם המציל צריך להכניס עצמו לספק סכנה עדיף שייכנס לספק לעומת האדם שנמצא בצרה שהוא בטוח בתוך הסכנה. בניגוד למשפט הישראלי שאומר שאדם לא יכניס עצמו לספק סכנה אם לא יכול להתגבר על הסכנה או אם יש חשש לחייו.

המשפט העברי טוען שהניצול חייב בשיפוי המציל במקרים בהם אם קבע עם הבעלים על השבת הוצאות ההצלה, אבל במקרה ובו לא התנה עם הבעלים על ההוצאות, לא זכאי. ומאידך גיסא, המשפט הישראלי קבע לחוק שהמציל זכאי לשיפוי כשהציל את רכושו של חברו או את גופו ושלמות גופו של חברו.

המשפט העברי והמשפט הישראלי חופפים ביניהם באשר לכפיית טיפולים רפואיים במקרים של חיים ומוות.

ביבליוגרפיה

חקיקה

חוק עשיית עושר ולא במשפט תשל"ט- 1979

חוק לא תעמוד על דם רעך תשנ"ח- 1998

פסיקה

פסק דין 85 / 480 קורטאם נ' מדינת ישראל, פד"י מ(3) 673

ע"א 844706 קופת חולים מאוחדת נ' איתמר היימן

ספרות מחקר

אסף יעקב, אפקטיביות החובה להציל- ניתוח פסיכולוגי.

דני סטטמן, "לא תעמוד על דם רעך", מחובת הזהירות לחובת "השומרוני הטוב".

ניל הנדל, חוק לא תעמוד על דם רעך התשנ"ט-1998, השראה ומציאות.

מאמרים

ד"ר אליעזר בן שלמה החובה להציל נפשות במשפט העברי ובפסיקה של בית המשפט העליון בישראל (אלול תשנ"ד)

<http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/assia/hahova-2.htm>

ד"ר מרדכי הלפרין, לא תעמוד על דם רעך-הדין והחוק (ספטמבר 1999)

<http://www.daat.ac.il/DAAT/kitveyet/assia/halperin.htm>

מיכאל ויגודה, חובת ההצלה וגבולותיה (פרשת אחרי מות קדושים תשס"א)

<http://www.daat.ac.il/mishpat-ivri/skirot/24-2.htm>

משפט עברי

ספרות הפסיקה

ספר ויקרא פרק י"ט פסוק ט"ז

מסכת פסחים, דף כ"ה, עמוד ב.

סנהדרין ע"ג ע"א

סנהדרין דף ע"ד, ע"א

משנה אהלות ז', ו'.

בבא מציעא ס"ב ע"א.

כתובות דף ס"ח ע"א

כתובות דף ס"ז ע"ב

קידושין דף י"ח ע"א

רמ"א, אבן העזר, סימן פ"ב, סעיף ה.

רמב"ם, הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק א, הלכה י"ד.

רמב"ם הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק א' הלכה ט"ז

ערוך השולחן חושן המשפט סימן תכ"ו סעיף ד'

ספרות השו"ת

שו"ת הרדב"ז, חלק ג', סימן תרכז.

פסקי הרא"ש, סנהדרין, פרק ח', סימן ב'